

“שוטרים” ישראלים במסדר יציאת השירה לנה הצופים, מעבר מנדלבוים (ארכיון האו”ם)

נמצא במותו נפרד מעמו

ביקורים בקבר אוסישקין בתקופת ירושלים החצויה

דותן גורן

לזכרו של יאיר שפירא

בפיקוח האו”ם שיירה לאספקה ולהחלפת השוהים במתחם – שוטרים ועובדי האוניברסיטה והדסה. בשל מעמדו הרגיש של הר הצופים בתקופת ירושלים החצויה (1948-1967), ביקורי אישים שנערכו בו נעשו בצנעה. התופעה בכללותה ראויה למחקר מעמיק, אך להלן נתמקד באזכרות למנחם אוסישקין (1863-1941), נשיא קרן קימת לישראל שנקבר בהר הצופים.

שבוי בידי צרים

אור לי”ב בתשרי תש”ב (2.10.1941) נפטר אוסישקין בביתו בשכונת רחביה. בהתאם לצוואתו, הוא נקבר במערת “קבר ניקנור” בגן הבוטני של האוניברסיטה העברית בהר הצופים, אתר שביקש להפוך לפנתיאון הלאומי. ביום השנה הראשון לפטירתו (23.9.1942) נערך טקס לגילוי המצבה במערה, במסגרת כינוס “קול האדמה” שיזמה קק”ל לציון פועלו ומורשתו של אוסישקין. עד למלחמת העצמאות התקיים הכינוס

בשלהי ההפוגה הראשונה במלחמת העצמאות, בראשית יולי 1948, הוכרז הר הצופים אזור מפורז ושטחו חולק בין מדינת ישראל לממלכת ירדן. בהסכם, שנערך בין הצדדים בתיווכו של האו”ם (7.7.1948), נקבע כי מבני האוניברסיטה העברית ובית החולים “הדסה” ייוותרו בשליטת ישראל, וכך נוצרה מובלעת שהייתה מנותקת מירושלים המערבית (הישראלית). בהסכם שביתת הנשק (אפריל 1949) נקבע כי אחת לשבועיים תצא

היתה לי חוויה הבוקר, בעלותי עם השירה להר-הצופים להשתטח על קבר אושישקין במערת ניקנור. היו גם גר' [אברהם גרנות (גרנובסקי)], אושישקין [הבן, שמואל], הגב' בודנהיימר [רחל, בתו של אושישקין] ואוסטר [דניאל אוסטר]. הנסיעה במשורין סגור ואפל דרך שער מנדלבאום, בפרוזדור הערבי שהזכירה את ימי-המצור והנסיעות במשוריים בבב' אל-וד [שער הגיא]. שוב עברו בי ההורים על ימי-הקרב ועל השגיאה הקשה שנעשתה אז על דינו לבלי כבוש חלק זה של ירושלים. המובלעה של הר הצופים תחת דגל האו"ם מגבירה את הכאב, בעמוד רגלינו על ההר וצופים אל פני ירושלים, כאב על אבדן שניהם: ההר וכל אשר עליו וירושלים העתיקה. שוב נתגלתה ירושלים בכל יפיה ויפתה והדרה הקדומים. ובהר גדולה ההזנחה. עמדנו ליד קברו של אושישקין, וחשבת: מה השכיל האיש בבחרו מקום זה למשכנו הנצחי. אילו היה חי בקרבנו! [...] ראיתי את העצים והשיחים הממשיכים לחיות, למרות העדר העיבוד וריבוי ההזנחה [...] לצהריים חזרנו העירה (י' ויץ, יומני ואגרותי לבנים, כרך ד', רמת גן תשכ"ה, עמ' 161).

מערת ניקנור מצמיחה כנף

חמישה חודשים לאחר מכן (12.3.1952) נפטרה אסתר, אלמנתו של מנחם אושישקין, והובאה לקבורה בבית העלמין סנהדריה בירושלים. בחלוף חודשיים נוספים פונתה לשכתו של אושישקין, ששכנה באגף קק"ל בחצר המוסדות הלאומיים, ותכולתה אופסנה בארגזים. אליעזר צונג, עובד קק"ל שסייע בפניו, כתב מדם לבו ביום 9 בדצמבר 1952 לחברי הנהלתה – ראש מחלקת הנוער והתעמולה נתן אגמון (ביסטראצקי), וד"ר שלמה לוי חבר הדירקטוריון – בדבר הנחיצות שיש בהעברת עצמותיו של אושישקין אל הר הרצל, שהפך לפנתיאון הלאומי: בזמן פטירתו של אושישקין ז"ל לא חשב אף אחד מאתנו שקברו של המנהיג הציוני הדגול ימצא בשטח שמחוץ למדינה. ברור, שקוינו שתהיה לנו תמיד גישה חופשית לקברו. אבל לצערנו הרב אין אנו רואים שבשנים הקרובות נוכל להכניס את המקום היקר לגבולות המדינה. על כן אני מציע להעביר את עצמותיו של המנהיג הציוני לשטח מדינת ישראל, על הר הרצל. עם העברת עצמותיו תינתן ממילא תנופה מחדשת לעבודת הקה"ל. ובו ביום העברת עצמותיו אנו צריכים לערוך כינוס יישובי של אלפים, ובו תישמע שוב הקריאה של המנהיג הדגול "קול האדמה". עם ההעברה להר-הרצל יובאו רגבי עפר לקברו מכל היישובים, כיום. אם לא יהיו עכובים פוליטיים, רוצה אני לזכות לראות את קברו של אושישקין במדינת ישראל (אצ"מ, KKL5/60074).

מעדויות החיילים ששהו בהר הצופים עולה כי מערת ניקנור שימשה בין היתר להסתרת מרגמות 81 מ"מ ופגזים – בניגוד להסכם הפרדת הכוחות עם ירדן, שבו הוכרזו ההר איזור מפורז שמותר להחזיק בו נשק קל בלבד. המערה כונתה בפי חיילי יחידת "מצוף 247" ששירתו בהר "מערת השניים", כנראה על שם אושישקין וי"ל פינסקר שנקברו בה בצמידות. סא"ל אורי ירום, טייס חיל האוויר, סיפר לימים כי מחשש לניתוקו של הר הצופים מירושלים שבשטחן ישראל הועלתה תכנית להכשיר בחשאי מסלול למטוס "פיפר" בתוך מתחם האוניברסיטה. לשם כך, ירום עצמו צויד בתעודת גאולוג והגיע

בכל שנה באוניברסיטה העברית בהר הצופים, והמשתתפים נהגו לפקוד את קברו. לאחר שההר הפך למובלעת מבודדת, עדיין נהגו בני משפחתו ומוקירי זכרו לעלות לקברו – זאת באמצעות השיירות הדו-שבועיות להר הצופים. השיירות יצאו אל ההר בשעות הבוקר המוקדמות, חצו את הגבול ב"מעבר מנדלבאום" בליווי קציני האו"ם, ובצהריים שבו אל ירושלים המערבית. ביום 20 ביולי 1950 עשה זאת לראשונה עו"ד שמואל אושישקין, בנו של מנחם אושישקין וחבר דירקטוריון קק"ל ("דבר", 21.7.1950).

במלאות עשור לפטירתו של אושישקין (אוקטובר 1951), נערך במערת ניקנור טקס האזכרה בהשתתפותם של אנשי האוניברסיטה והדסה ששהו אז בהר הצופים וה"שוטרים" שהוצבו בהר (בפועל היו אלה חיילים במדי שוטרים). עיתון "הצופה" דיווח כי ילדיו וראשי קק"ל הצטרפו לשירה להר הצופים "להשתטח על קברו של המנוח" ("הצופה", 18.10.1951). ב-12 באוקטובר, בטקס חלוקת פרס אושישקין לשנת תשי"ב, ציין יו"ר דירקטוריון קק"ל, ד"ר אברהם גרנות (גרנובסקי), כי על הקבר התכנס "המשמר היהודי" – שהרי אסור היה לומר חיילים – ורב ערך הספד ואזכרה. בעמוד האחרון של עיתון "חרות", בצד ידיעות על הקצבות המזון לקראת חג הסוכות, הובאו דברי יו"ר ועדת הפרס ההיסטוריון פרופ' יוסף קלויזנר שהצטער על חוסר היכולת להעניק את הפרס על הקבר "השבוי בידי צרים" ("חרות", 14.10.1951). יוסף ויץ, שהיה מנהל מחלקת הקרקעות והייעור בקק"ל, תיאר ביומנו את דרכה של המשלחת, ועמד על המְשָׁגה הצבאי שהוביל לניתוקו של הר הצופים מירושלים:

אדמות יישובים עבריים מובאות לקבר אוסישקין ביום ה־30 למותו, 1941 (ארכיון קק"ל)

10 מחברי הנהלת הסוכנות ביקרו אשתקד במערת ניקנור על הר הצופים

— מאת סופר "חרות" בירושלים —
 עשרה מחברי הנהלת הסוכנות הירודית ערכו אשתקד אכזרה במלאות 100 שנה להולדתו של מנחם אוסישקין במערת ניקנור, שבהר-הצופים — זאת גילה אתמול מר יעקב צור, יו"ר הדירקטוריון של הקק"ל בארצות צהרניים שנערכה מטעם ה' מועדון הכלכלי בירושלים.
 מ' צור סיפר כי מניין מחבריו של אוסישקין ביניהם: בנו וה"ה צור, הרצפלד, ווייץ ואחרים, עלו במכונית משוריינת להר הצופים וערכו אכזרה ליד קברו של אוסישקין, במערת ניקנור, במלאות 100 שנה להולדתו. אליהם החלווה חזן שהשמיע תפילה אל-מלא-רחמים, ובנו של אוסישקין אמר קדיש.
 ' מטעם עשרת האישים אל הר-הצופים נעזר' אשתקד, ב"יב בתשרי.

16.3.1965, "חרות"

"שלהם אין ענין מעשי ישיר במוסדות אשר בהר-הצופים על פי ההסכמים" ולכן עלול "לעורר [את] תשומת לב ארגון הפקוח של האו"ם והירדנים וכתוצאה מכך עלולה לגרום לקשיים בעליה הסדירה של השיירות". ההודעה יציאה מטעם קק"ל אך שמרה כנדרש על עמימות ביטחונית ומדינית:

החודש, בסמוך ליום הולדת ה-100 של אוסישקין, התכנסה קבוצה קטנה של מוקירי שמו ליד קברו במערת ניקנור, שעל הר הצופים. יחידה של משטרת ישראל אשר על ההר דיגלה את נשקה שעה שקבוצת המבקרים הקטנה שמעה ליד הקבר קדיש ו"אל מלא רחמים". נאמרו דברי אזכרה, הונח זר על קברו והודלקו נרות על קברו של פינסקר [...] העומדים באותו יום אלול על הר הצופים ומבטיהם על ירושלים מכיוון אשר כמעט ונגמלנו ממנו, חשו בטרגיות שבדבר: אותו מנהיג של תנועת התחייה העברית, אשר לחם כל ימי חייו בעד שלימות המולדת, נמצא במותו נפרד מעמו (שם, שם).

כעבור פחות מחודש שילב צור את ההודעה בנאומו בטקס הקדשת "יער מנחם אוסישקין" ביער ירושלים, שנערך ביום פטירתו – י"ב בתשרי תשכ"ד (30.9.1963). שנה וחצי לאחר מכן הוא סיפר על האזכרה לאוסישקין באירוע אחר, ודבר ביקורם של ראשי ההנהלה הציונית בהר הצופים נחשף בעיתונות (חרות, 16.3.1965). במקביל פורסמו ברבים גם רשמיו של ויץ מהביקור בהר הצופים, בספרו שאך יצא אז לאור:

הבוקר עלינו להר הצופים, לפקוד את קברו של אוסישקין במלאות מאה שנה להולדתו. היינו שמונה: ש' אוסישקין, א' אילת, הרצפלד, דובקין, מרינוב, סגן ראש העיר, י' צור, אני. היינו צמודים לשיירה של חילופי משמרות פעם בשבועיים. התכונה קפדנית היא במעבר מנדלבוים. בדיקת תע[ו]דות זהות ע"י משמר האו"ם, והנסיעה במשורין סגור בלי להסתכל במדינה הערבית שמצדי הדרך ובלי להוציא הגה בזמן הנסיעה, כששני חיילים ירדנים שומרים עלינו בלוויית שניים ממשמר האו"ם. החום הגדול והזיעה מרובה, עד שמגיעים, כעבור 20 דקה, לטריטוריה הישראלית, תחומי הר הצופים.

עם השיירה להר הצופים על תקן "עובד האוניברסיטה". במסגרת זו הורה ירום לחיילים בהר כיצד להכשיר את מסלול הנחיתה, וביקש לנקות את מערת ניקנור כך שתשמש מחסן חירום לציווד המטוס ומסתור לחלקי חילוף. בד בבד נערכו אימונים רבים במסלולים מאולתרים בכדי לדמות את הנחיתה על ההר. בשנת 1956 הסב ירום, שהיה מייסד מערך המסוקים של חיל האוויר, את המסלול שהוכשר למנחת מסוקים. כעבור כשנתיים, במהלך "תקרית גן שולמית" (26.5.1958), היה ירום בכוננות לחילוץ ארבעת ה"שוטרים" וקצין האו"ם הקולונל פלינט שנפגעו מאש הלגיון. בדרכו לחלצם נודע כי הם נהרגו, והמשימה בוטלה (א' ירום, כף-רננים, תל אביב תשס"א, עמ' 125-124).

נקודת אחיזה בשעת צור

ביום ט"ו באלול תשכ"ג (4.9.1963), נערך במערת ניקנור אירוע מיוחד במלאות מאה שנה להולדתו של אוסישקין. בתיאום מלא עם צה"ל ותוך שמירה על סודיות נערכו ההכנות לטקס, שהשתתפו בו כמניין חברים (לנשים לא הותר אז להצטרף לשיירות): שמואל אוסישקין, יו"ר דירקטוריון קק"ל יעקב צור, יוסף ויץ, נשיא האוניברסיטה העברית אליהו אילת (אפשטיין), סגן ראש עיריית ירושלים חיים מרינוב, ח"כ אברהם הרצפלד, חבר הנהלת הסוכנות היהודית אליהו דובקין, הרב הצבאי של מחוז ירושלים הרב שלמה זלמן הכהן קוק והחזן הצבאי הראשי רס"ן אברהם כרמל. למחרת הטקס הודה צור למפקד מחוז ירושלים אל"מ יוסף נבו בשם קק"ל והמוסדות שיוצגו בו: "עם כל הצער והדכאון על ניתוק הר-הצופים מאתנו, היתה זו לכל המשתתפים חוויה בלתי-נשכחת" (אמ"מ, KKL5/27257).

בימים הבאים ביקש יעקב צור לבשר בפומבי על האירוע הייחודי. מרדכי קדרון, מנהל המחלקה לשביתת נשק במשרד החוץ, דרש ממנו להשמיט "כל רמז שיעיד כי בטקס ההזכרה במערת ניקנור חרגה ישראל ממסגרת המותר לפי הסכם הר-הצופים עם ירדן". קדרון אף הדגיש שיש להימנע מאזכור הימצאותם של נציגי קק"ל, ההנהלה הציונית ועיריית ירושלים

משלחת האוניברסיטה העברית נמנעה מסיבות ביטחוניות; בשיירה הגיעו שני נציגים מטעמה שנועדו בקצרה עם "מלך החר" (מפקד יחידת מצוף 247).

ארבעה חודשים לאחר מלחמת ששת הימים ואיחוד ירושלים נערכה במערת ניקנור אזכרה לאוסישקין (16.10.1967). הפעם השתתפו בגלוי במעמד נשיא ההסתדרות הציונית העולמית נחום גולדמן, יו"ר הנהלת הסוכנות היהודית לואי אריה פינקוס, חברי הוועד הפועל הציוני, ראש עיריית ירושלים טדי קולק, בני המשפחה ואנשי ציבור. יו"ר דירקטוריון קק"ל ויו"ר הוועד הפועל הציוני יעקב צור פתח את הטקס באומרו כי "זוהי הפעם הראשונה מאז קום המדינה, שבה נערך מעמד התייחדות ליד קברו של אוסישקין, אשר במשך כ-20 שנה היה מנותק מיתר חלקי המדינה". באותה הזדמנות הוא שב וסיפר לנוכחים על העלייה החשאית לקבר במלאות מאה שנה להולדתו של אוסישקין – והפעם ללא השמטת פרטים מטעמי ביטחון (דבר, 17.10.1967).

בשנים הבאות התקבלו בקק"ל מכתבי אזרחים אשר קבלו על הזנחת קברו של אוסישקין במערת ניקנור והטילו עליה את האחריות לשיקומו. אלימלך הורביץ, מייסד מוזיאון בית אוסישקין בקיבוץ דן, כתב ליעקב צור ב-24 במאי 1970 כי "חברי קבוץ דן שביקרו על הר הצופים וראו את קברו של מ"מ אוסישקין ז"ל הביעו את מורת רוחם מהעזובה והזוהמה שמצאו במערת הקבר. אולי מן הראוי שהקק"ל תתן דעתה על ענין זה?" (אצ"מ, KKL5/60074). בראשית שנות ה-70 הוחל בשיקום הגן הבוטני, ובשנת תשמ"ח (1988) הוא נחנך רשמית. קק"ל והאוניברסיטה העברית פעלו גם בעשורים הבאים לשיפוץ מערת ניקנור ולשימור הגן להנאתם של המבקרים – שאינם צריכים עוד להסתיר את דבר בואם.

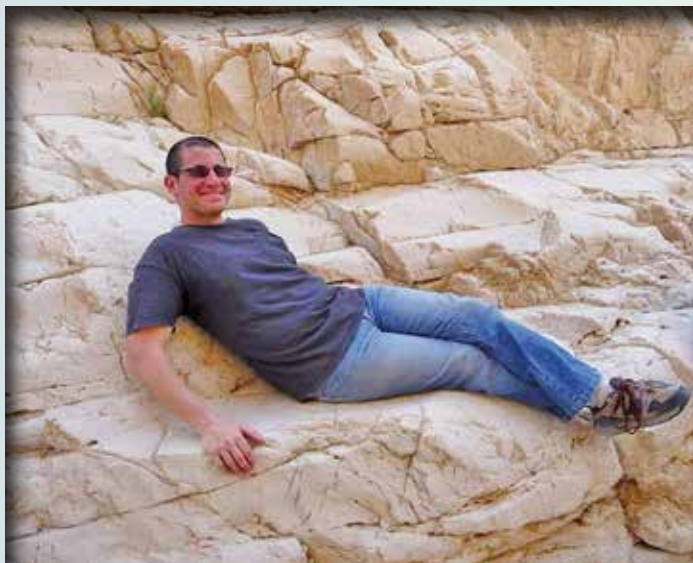
[...] מערת ניקנור, שבה קברי פינסקר ואוסישקין, נקיה ומסודרת. נרות דלקו מסביב למצבות. פלוגת שוטרים דגלה את נשקה. החזן אמר פרקי תהילים והבן אמר קדיש. אח"כ 7 נאומים קצרים מאד, אני הבאתי לאוסישקין את הבשורה של התחדשות ההתיישבות בגליל העליון. אח"כ נשאו לנו כשעתיים עד לשיבת השיירה. ביקרנו במבנים ההרוסים, בעיקר בפנים. ראיתי את הגנים העזובים והתחדשות הארנים, אורן ירושלים, מזרעיהם, בתוך חפירות הגנה ועל תל-יער. בלב היתה תמיהה: מה טעם להחזקת נקודה זו, העולה בסכומים גדולים. התשובה היא: בשל נקודת אחיזה בשעת צורך. ומסיבב שממה גדולה. רק העיר העתיקה משתרעת על מדרון המשתפל לנחל קדרון, וחבל שהיא אינה בישראל. בצהריים ירדנו (י' ויץ, יומני ואגרותי לבנים, כרך ה', עמ' 264-265).

"הלו, כאן הר הצופים"

לכבוד יובל ה-40 לייסוד האוניברסיטה העברית, שחל אף הוא ב-1965, ביקשו המארגנים לשלב בחגיגות את הר הצופים. הם ערכו תיאומים עם צה"ל ועם משרד החוץ לאישור עלייתם של 12 מאנשי האוניברסיטה בשיירה להר הצופים, וביקשו לקיים טקס נטיעה של 40 עצים. כן הומלץ להאיר בערב החגיגות את סמל האוניברסיטה (בתאורת חשמל או אש) ולארגן מסיבה לחיילים ועובדי האוניברסיטה השוהים במקום. עצרת חגיגת נערכה ב"בנייני האומה" בירושלים ביום 1 באפריל 1965. בשיא העצרת, האזינו אלפי הנוכחים לשיחת טלפון רדיופונית שבה סיפר "איש החר" על ההכנות למסיבה שנערכה במקביל בהר הצופים (י' לימור, "הלו, כאן הר הצופים", מעריב, 2.4.1965). לדברי אריה שניפר, שהיה בשירות סדיר בהר הצופים באותם ימים, עליית

לזכרו של יאיר שפירא ז"ל

אסף זלצר

יאיר שפירא ז"ל בנחל אוג (צילום: קרייג פרסטון)

נדמה כי רבים מקרב העוסקים בחקר ירושלים בעת החדשה הכירו את יאיר. הכירו אותו בצניעותו ובניסיונו הכן והעקבי ללמוד ולדעת את העיר ואת העם. הכירו אותו בדבקותו בעשייה מחקרית גם אם לפעמים זו הייתה מורכבת ולא מתגמלת. זכה יאיר שבעבודת מחקר זוטא בערך במסגרת קורס אקדמי הפכה אותו למומחה, מעמד שרבים מאתנו מגיעים אליו לאחר שנים רבות של מחקר. הוא גילה עבורנו מחדש את "מערת ניקנור" בגן הבוטני בהר הצופים, שהתגלתה בראשית המאה ה-20 – ובהמשכה הפכה לאתר קבורה מודרני. ממחקרו למדנו על הניסיונות להפוך את המקום לפנתאון לאומי, על הדמויות שהיו מעורבות בעניין, על סוגיות הלכתיות ועוד. כיאה ליאיר, הוא הפך כל אבן במערה בבקשו להביא סיפור גמור וברור שלא משאיר ספק. בדרך זו המשיך גם במחקרו על קבורתו של מקס נורדאו בתל אביב. יאיר ביקש לתת חיים במיתים, ולהשתמש במעשה הקבורה כבבואה להכרת החברה והתרבות. הוא פיתח תובנות אלו פיתוח ראשוני בתקווה להמשיך במחקר הנושא. זכיתי להכיר את יאיר כעמית וכמנחה לעבודת המוסמך (ע"ד ענת הלמן) ולמדתי ממנו אמונה בדרך מהי, ואיך לא מוותרים גם כשיש הפרעות, קשיים וחוסר פרגון.

יהי זכרו ברוך!

לעיון נוסף

1. י' ארנון-אוהנה, על משמר הר הצופים, ירושלים 2008.
2. מ' גילת, הר הצופים, רמת גן 1969.
3. א' שניפר, סיפורה של יחידת "מצוף 247" – מובלעת הר הצופים – www.matzof247.com
4. י' שפירא, "מערת ניקנור בהר הצופים: הפנתאון שקדם להר הצל", ארץ ישראל, כח (2007), עמ' 454-462.